

Հանսիէո Պելլինցերի

DAR ŞEJD-I NAVĀ

Սոյն յօդուածին բնատիպը լոյս տեսած է իտալերէն լեզուով Վենետիկի Studi Eurasiatici Հանդէսին մէջ (1988): Յօդուածը հիմնուած է 1986ին Վենետիկի մէջ կայացող ամառնային Հայագիտական դասընթացքի ծիրէն ներս՝ Հ. Լեւոն Զէքիեանի հրաւերով կատարուած հրապարակային դասախօսութեան մը բնագիրին վրայ: Ծ. Պելլինցերին, որ Վենետիկի Համալսարանին մէջ թրքագիտութեան դասախօս է, այն ատեն մեր տրամադրութեան տակ դրած էր այդ տպաւորիչ դասախօսութեան բնագիրը, զոր մեր կարգին՝ յանձնած էինք Մինաս Լուրեանին որպէսզի հայերէն թարգմանէ: Ահա այդ թարգմանութիւնն է, մեր կողմէ քանի մը վերահալմաներով, զոր կը հրամցենք այսօր, 15 տարի ետքը, մեր ընթերցողներու ուշադրութեան: Մեր ձեռքը գտնուող բնագիրին առաջին էջին վրայ կայ հեղինակին ներածական ուղերձը, որ չէ մտած հրատարակուած տարբերակին մէջ: Կը վերադարձնենք զայն թարգմանաբար.

“Երբ սիրելի Հ. Լեւոն Զէքիեանը խնդրեց ինձմէ, որ խօսիմ Սայեաթ Նովայի աղբյւրներէն տաղերուն մասին այս յարգելի Հասարակութեան առջեւ, հաճոյքով ընդունեցի այդ առաջարկը, բայց նաեւ՝ վախով: Տարիներէ ի վեր՝ բարեկամներու եւ աշխատակիցներու կը բացատրեմ անձանձրոյթ, թէ որքա՞ն հրատապ հարց է դերանուանաբար Կովկասցի (caucasico per antonomasia) աշուղին հայերէն-թրքերէն-վրացերէն երգերու քննական հրատարակութիւն մը ունենալ: Այս բարեացակամ հրաւերը պէտք է զիս քաջալերէր ուրեմն: Բայց Սայեաթ Նովան վեհերոս կ'ընէ զիս տակաւին: Կը խնդրեմ բոլորէդ, որ հասկնաք յուզումս: Եւ շնորհակալութիւն”:

Մեր յուզումն ալ նուազ չէր ուկնդրելով թրքալեզու Սայեաթ Նովային մասին առաջին լուրջ աշխատասիրութիւնը, գրուած յակոբ-

սոնեան կառուցապաշտութեան ներշնչումով: 1996ի Դեկտեմբերին, Ճ. Պելլիններին մասնակցեցաւ նաեւ Մոնթրէալի Սայեաթ Նովայա-կան գիտաժողովին (Յասմիկ Ինճեճիկեանի նախաձեռնութեամբ կազմակերպուած), որուն զեկոյցներու հաւաքածոն լոյս չէ տեսած մինչեւ այսօր:

Հեղինակը կը հիմնուի 1970ին Թիֆլիս լոյս տեսած Սայեաթ Նովայի Ադրբեջանական ոտանաւորները ըստ Թեյմուրազ Իշխանի ձեռագրին գրքին վրայ (վրացերէն լեզուով ու խաղերու վրացերէն արտագրութեամբ): Իր յղումները պահեցինք նոյնութեամբ: Հայերէն փոխադրութիւնները (կարելի չէ զանոնք թարգմանութիւններ կոչել) կատարուած են հետեւաբար՝ իտալական փոխադրութեան համաձայն, բայց թրքերէնի գիտութեամբ եւ նկատառումով թարգմանիչին կողմէ: Հայ ընթերցողը կրնայ գիմել Մօրուս Հասրաթեանի աշխատասիրութեամբ լոյս տեսած Հայերէն, վրացերէն, ադրբեջաներէն խաղերի ժողովածու հատորին (Երեւան, Հայպետհրատ, 1959 եւ 1963) որ կը պարունակէ ադրբեջաներէն երգերու հայերէն տաղաչափեալ թարգմանութիւններ, եւ Հէնրիկ Բախչինեանի Խաղերի ժողովածուն (Երեւան, Սովետական Գրող, 1987): Վերջինը ունի մեզի ծանօթ բոլոր ադրբեջաներէն խաղերուն Թիֆլիսեան հայերէնով թարգմանութիւնները, մասամբ՝ ժառանգուած Հասրաթեանէն եւ մասամբ ալ՝ հրատարակիչին իսկ կողմէ Թիֆլիսեան հայերէնի փոխադրուած: Յիշուած հատորներուն մէջ չկա՛ն ադրբեջաներէն բնագրերը: Ճ. Պելլիններիի ուսումնասիրութեան առաջին մեծ արժանիքն է՝ անուղղակի կերպով ցոյց տալ, որ թրքերէն բնագիրը երկրորդական չէ, ու կարելի չէ զայն շրջանցել, նախ եւ առաջ՝ որովհետեւ թրքերէն գրող Սայեաթ Նովան կը պատկանի թրքալեզու բանաստեղծական աւանդութեան մը եւ բնականաբար՝ կ'արձագանգէ այդ աւանդութեան: Կովկասցի աշուղ ըլլալը, դերանուանաբար կամ ո՛չ, չէր արգիլեր որ ամէն մէկ լեզուի մէջ անկախաբար՝ բանաստեղծը դրոշմը կրէր այդ լեզուի ներքին օրէնքներուն եւ քերթողական ժառանգին: Ամէն բանէ առաջ՝ լեզուական-քերթողական ժառանգութիւնն է հետեւաբար՝ որոշադրիչը, նոյնիսկ երբ բանաստեղծը այդ ժառանգութենէն կը հեռանայ, կամ զայն ստեղծարար վերանորոգումի կ'ենթարկէ: Այդ առումով՝ խնդրական կը դառնայ ե՛ւ Հասրաթեանի, ե՛ւ Բախչինեանի որոշումն իսկ՝ թրքերէն ոտանաւորները Թիֆլիսեան հայերէնի վերծանելու եւ այդ լեզուով հրամցնելու: Այդ որոշումին ետին գտնուող պատճառները հասկնալի ու ընդունելի են անշուշտ, կատարուած աշխատանքն ալ՝ աւելի քան պատկառելի: Բայց թարգմանիչները չեն տուած իրենց որոշումը հիմնող տեսաբանութիւնը, զայն գտնելով վստահաբար՝ բնական, առանց այլեւայլի: Մեր հրատարակած ուսումնասիրութիւնը այդ “այլեւայլ”ին կ'անդրադառնայ:

Թարգմանութեան ֆութեան եւ կիրառումին շուրջ մտածելու առիթ մը կ'ընծայէ, առնուազն:

Հեղինակին կողմէ մէջբերուած միակ հայերէն խաղը վերլուծումի չէ ենթարկուած, կը կազմէ միայն փաստարկումին մէկ անցողակի պահ: Այդ պատճառով իսկ՝ կը միջամտէ իտալերէն թարգմանութեամբ, առանց բնագրի յիշատակութեան, ըստ Հայր Մեսրոբ Ճանաչեանի գեղարուեստական փոխադրումին (զոր նոյնպէս՝ կարելի չէ «Թարգմանութիւն» կոչել): Պահեցինք իտալերէնը իբրեւ թարգմանական հետք եւ իբրեւ նմոյշ:

Երկու խօսք եւս պէտք է ըսել ձ. Պելլինճերիին որդեգրած տառադարձութեան սխիթեմին մասին: Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել՝ սխիթեմի բացակայութեան մասին: Ադրբեջանական թրքերէնով մէջբերումները կը տրուին հոս միջազգային տառադարձութեան համակարգով, որուն մէջ օրինակ՝ «շ» հնչումը կը գրուի Տ, «ջ-ճ»ն (յարգելով հոս պահ մը՝ արեւելահայերէնի եւ արեւմտահայերէնի տարբերութիւնը) կը գրուի Ծ, «ը» կը գրուի Կ, բառամէջի «յ»ն կը գրուի յ, «ղ» կը գրուի Գ, եւ մասամբ նորին: Բայց երբ Թո-րքիա լոյս տեսած գիրք մը կը մէջբերէ, հեղինակը կը պահէ թրքական արդի ուղղագրութիւնը, որուն համաձայն հոս իբրեւ օրինակ տրուած հնչոյթները կը գրուին՝ Տ, Ը, Լ, Կ, Գ: Պահեցինք այս երկու սխիթեմները կողք կողքի, ինչպէս հեղինակը կ'ընէ: Ինքը չի տար որեւէ բացատրութիւն: Թիւրիմացութիւններու առաջքը առնելու համար սակայն, աւելցուցինք լուսաբանող նշում մը այն քանի մը պարագաներուն՝ երբ մէջբերումը կատարուած է թրքերէնի արդի ուղղագրութեամբ:

Մ.Ն.

DAR ŞEJD-I NAVĀ

Köyül härkim sänün jamanun desun
Qajyd ona söläginän «ğan adam»,
Täk sän aru olsan, jamanun desun,
Sän özüñ, jaxşylyg qazan «ğan adam» (27, 73)¹

Սիրտ իմ, երբ մէկը քու մասիդ չարախօսէ,
Դարձի՛ր եւ անոր պատասխանէ՝ “իմ սիրելի”
Եթէ դուն արդար ես եւ մէկը քու մասիդ չարախօսէ
Յաղթէ անոր, բարիքով սիրաշահէ՝, “իմ սիրելի”:²

Մէջքերուածը դռմայի մը առաջին տունն է (bändir): Հարկ է նշմարել նախ՝ ձայներու եղանակաւորումը եւ բաշխումը. յետոյ՝ յանգերու յաջորդականութիւնը, ժառանգուած նախագիծի մը համաձայն (YAYA, BBBA, CCCA, DDDA, EEEA), որ չափազանց հարուստ է հնչիւնային կերպաւորումներով. վերջապէս՝ S + ձայնաւոր + N միաւորին կրկնութիւնը, ուր բաղաձայնային հաստատունն թաղանթի մը մէջ գտնուող ձայնաւորը կը փոփոխուի՝

¹ Այս հատուածը քաղուած է G.N. Şakulaşvilih (Շակուլաշվիլի) Սայեաթ-Նովայի աղբրեջանական ոտանաւորները ըստ Թէյմուրազ Իշխանի ձեռագրին (Թիֆլիս, 1970) հատորէն (վրացերէն): Փակագծի մէջ կարգով նշուած են հատուածին թիւը (ըստ ձեռագիր օրինակին) եւ հրատարակութեան էջը, ուրկէ քաղուած է հատուածը:

² [Հասարակեանի բարգմանութեամբ՝

Այ սիրտ, ովոր քեզ մէ յաման բան կ'ոսէ
Յիդ դառ սաա - “յիս քիզ ամա ջան կու տամ”.
Թաք դուն արով ըլիս, թող հա վատ սսեն,
Դուն լաւութիւն դադիր՝ խաթիրջամ կու տան:

Տե՛ս Սայեաթ-Նովա, Հայերէն, Վրացերէն, Աղբրեջաներէն Խաղերի Ժողովածու, Երեւան, 1963, էջ 178]:

- ա) Kōvül hārkim SĀnün jamanun deSUN
- բ) Qajyd ona SÖläginän ğan adam,
- գ) Tāk SĀN aru olsAN jamaNUN deSUN,
- դ) SĀN özüin, jaxšylyg gazan ğan adam

Կը տեսնենք, թէ ինչպէս նոյն միաւորը կանոնաւոր կերպով կը վերադառնայ: Երկրորդ տողին մէջ ալ կը գտնենք այդ միաւորին ակնարկութիւն մը, SÖ- ձեւով: Զուգադիր երկու հնչիւններու (մին ձայնաւոր եւ նրբերանգային, իսկ միւսը՝ բաղաձայնային եւ մնայուն) յաճախակի կրկնութիւնը զգալի է մէկ ծայրէն միւսը. ձայնաւոր + N զուգադիրը, կամ նոյն Nն, որ արդէն իսկ S + ձայնաւոր + N խումբին մաս կը կազմէ: Ահաւասիկ՝

- ա) Kōvül fāzkim sĀNÜN jamaNUN desUN
- բ) Qajyd ONa söläGINÄN «ğAN adam»,
- գ) Tāk sĀN azu olsAN, jamaNUN desUN,
- դ) SĀN özÜN, jaxšylyg qazAN ğAN adam

Հետեւաբար պարզ հաշիւով ունինք 4 հատ - äñ-, 2 հատ - ün, 6 հատ - an-, 4 հատ - un, 1 հատ on-, 1 հատ - in-, զուգադիր ձայները, որոնք առաջին երկտողին արդէն իսկ հնչուած են:

Ազրբեջանական թրքերէնի ձայնաւորները աչֆի առջեւ ունենալով, կը բռնի թէ öñ, en, yn զուգադիրները բացակայ են: Բայց եթէ նկատի առնենք

- այս լեզուի հնչիւնաբանական համակարգը, որուն մէջ գլխաւոր հակադրութիւնները կը հիմնուին ձայնաւորներու 1) բաց / փակ, 2) յետնաւոր / առաջաւոր, 3) շրթնային կամ “կլոր” / ոչ-շրթնային կամ “հարթ” հանգամանքներուն վրայ,

- ձայնական հնչիւններու համաներդաշնակ տարբերակներու (varianti sinarmoniche) ստանձնած դերը բանաստեղծութեան մէջ,

այն ատեն յստակ կը դառնայ որ գործ ունինք ստեղնաշար-երանգայնակի մը հետ, որ ազրբեջանական ձայնաւոր հնչոյթներու “գոյն”երը լայնօրէն կ'օգտագործէ ու կ'ընդարձակէ: üñ, on, un զուգադիրները շրթնային օի պակասութիւնը կը լրացնեն եւ գայն կը փոխարինեն: yn խորֆին մէջ ներկայ է նախադրուած in ձեւին մէջ. իսկ enը ձեւով մը՝ inի եւ äñի ընդմէջէն կը ցլայ:

Ասկէ գատ, առաջին երեք տողերուն մէջ բաշխուած չորս պարագաներ կան, ուր յստակ շարքով հրամցուած՝ կը հանդիպին՝ յաջորդաբար կրկնուած ու նորոգուած միաւորի մը՝

ա) -änün... -anun ; բ) -inän ; գ) -anun:

Ապարդիւն կամ սնոտի թող չթուի եթէ բացայայտեմք նաեւ ձայնաւոր +L միաւորին ներկայութիւնը, որ գեղեցկօրէն համաձուլուած՝ ինքզինքն նաշակել կու տայ գրեթէ կաթիլ առ կաթիլ այս չորս տողերու երկայնքին.

ա) kövÜL; բ) sÖLäginän; գ) OLsan; դ) jaxsİLyg :

Պէտք է նկատել նաեւ J + ձայնաւոր զուգադիւրի կանոնաւոր վերադարձը. ա) ...Jamanun; բ) qaJYd... ; գ) ... Jamanun ; դ) ...JAXsylyg, եւ չորրորդ տողի özü, qazan բառերու նմանաձայնութիւնը:

Bändին ձայներու բաշխման վերաբերեալ այս արագ ակնարկէն ետք, հարկ է հիմա կանգ առնել յանգին վրայ: Ղոշմայի տուններուն տաղաչափեալ տողերը (որոնց ձեւը կը փոփոխուի ըստ ղոշմայի ոճին) տողին վերջաւորութեան յայտնուող՝ rādif կոչուած բաժին մը կրնան պարունակել, որ էականին մէջ ամբողջութեամբ կրկնուող նոյն խօսքի մասն է¹: Այսպէս երկրորդ եւ չորրորդ տողերուն մէջ կը հանդիպինք ցan adam rādifին, որ երկու բառէ, երեք վանկէ բաղկացած է, երեք անգամ նոյն ձայնաւորներու միջամտութեամբ:

Rādifի այսօրինակ հարուստ հնչիւնականութեան կողքին, պարզ յանգը աննշան ու աղ քառ կ'երեւի. տող բ) söläginän, տող դ) qazan, ուր յանգին դերը միայն մէկ վանկի յանձնուած է՝ -än, -an, ուր նաեւ ձայնաւորային հնչիւններն իսկ նման չեն: Բայց մինչեւ իսկ առերեւոյթ խեղճուի հնչիւնի մը մէջ, կարելի է զգալ երգիչին բանաստեղծական իմաստուն ներշնչումը եւ իր սթալծառ հմտութիւնը շրջակայ ժողովուրդներու հին աւանդութեանց մէջ: Արդարեւ, ինչպէ՞ս հնարաւոր է այդ պատառիկներուն մէջ անտեսել այն դրոշմը, որու մասին կ'ան-

¹ Այս մէկը հաւանաբար զանազան շրջաններու յատուկ երեւոյթ մըն է, որ ներկայ ըլլալու է ի միջի այլոց՝ հայկական բանաստեղծութեան մէջ, ի մասնաւորի՝ Սայեաթ Նովայի հայերէն եւ վրացերէն գործերուն մէջ: Հարցը պէտք է քննել անշուշտ համեմատական մօտեցումով: Երեւոյթը, ըստ Վ.Մ. Ժիզմունսկիի՝ պայմանաւորուած պիտի ըլլայ «... ինչպէս ամբողջական յանգը, կրկնութեան եւ զուգահեռականութեան ընդհանուր սկզբունքով»: Տե՛ս V.M. Zizmundskij, «Ritmiko-sintaksičeskij paralelizm kak osnova drevnetjurskogo narodnogo epičeskogo stixa», *Voprosy Jazykoznanija*, 4, 1964, p. 9:

դրադառնան Քեօփրիլին եւ ժիզմունսկին: Պոլսեցի ուսումնասէրը հետեւեալը կը գրէ. “...յանգերը այնքան տարրական էին, որ նախընտրելի պիտի ըլլար զանոնք նմանաձայնութիւն կոչել (*yarım kafiye*, տառացիօրէն՝ կիսայանգ): Իւրաքանչիւր տողի վերջին երկու վանկերուն միջեւ որոշ նմանութիւն մը եթէ ձեւանար, բաւական կը սեպուէր”¹: Իսկ անմշակ դաշտերու մէջ թափառական ժողովուրդներու չափաքերական-շարահիւսական զուգահեռականութիւններուն նուիրուած յօդուածի մը մէջ, սովետական գիտնականը կը ճշդէր ու կը բնորոշէր հետեւեալը. “Հնչական տեսակէտէն՝ յանգերը միշտ իրարու հետ չեն նոյնանար, ... կրնան յանգ կազմել համաներդաշնակ ձայնաւորներու զոյգերը, ձեւաբանօրէն նոյնօրինակ յետադաս ածանցներու նմանեցուցիչ տարբերակները, ինչպէս -ar / er; -ing / -ing; -tîng / -nîng [...]]”²:

SöläginĀN: qazanի պարագային, երկու ձայնաւորներ ունինք, որոնք կրնան յանգ կազմել ձայնաւորային ներդաշնակութեան օրէնքներուն վերաբերող եզրաբանութեամբ, այսպէս կոչուած՝ “նուրբ” (*inçä*) եւ “հաստ” (*qalın*) ձայնաւորներու փոփոխակիութեամբ: Կը գտնուինք նաեւ ֆերականական նուրբ զուգահեռականութեան պարագայի մը առջեւ:

Ստուգիւ, թէ՛ *söläginän*, թէ՛ *qazan*ը հրամայականներ են. ըսէ՛, յաղթէ՛ ..., սակայն իրարմէ տարբեր ձեւաբանական միջոցներով իրականացած: Առաջինը կազմուած է *sölä* - (*söjlä*-) արմատին վրայ, որ արդէն ինքնին հրամայական արժէք կը պարունակէ, որուն կ’աւելնայ հին յետադաս մասնիկ մը՝ -*ginän* / -*ğynan*, գործածուած մինչեւ այսօր կարգ մը խօսակցական ձեւերու մէջ եւ յաճախակի երեւոյող Սայեաթ Նովայի մօտ: Իսկ երկրորդը՝ *qazan* բայի պարզ հիմքով կազմուած է, որ նոյնպէս *an*-ով կ’աւարտի եւ կը պատասխանէ կամ կ’արձագանգէ երկրորդ տողի -*ginän* յետադասի - *än* յանգումին:

Ուրեմն ֆերականական միեւնոյն ստորոգութենէն կամ ձեւէն ստացւած յանգ մը, նոյնիսկ եթէ ձեւաբանօրէն նոյնանման չըլլայ, ի վիճակի է մշտապէս համապատասխան թելեր հիւսելու լեզուական տարրերուն միջեւ: Թելեր՝ որոնք առաջին ունկնդրութեան կամ ընթերցումին կրնան ի հարկէ ուշադրութենէ վրիպիլ, եւ սակայն հո՛ն են ու ձայներու հիւսուածքին մէջէն կարելի է փաղել զանոնք, ճիշդ երկու

¹ F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1976, p. 12:

² Վ.Մ.Ժիզմունսկի, նշ. հատոր, էջ 4:

Ասկէ գատ, առաջին երեք տողերուն մէջ բաշխուած չորս պարագաներ կան, ուր յստակ շարքով հրամցուած՝ կը հանդիպին՝ յաջորդաբար կրկնուած ու նորոգուած միաւորի մը՝

ա) -änün... -anun ; բ) -inän ; գ) -anun:

Ապարդիւն կամ սնոտի թող չթուի եթէ բացայայտեմք նաեւ ձայնաւոր +L միաւորին ներկայութիւնը, որ գեղեցկօրէն համաձուլուած՝ ինքզինքն նաշակել կու տայ գրեթէ կաթիլ առ կաթիլ այս չորս տողերու երկայնքին.

ա) kövÜL; բ) sÖLäginän; գ) OLsan; դ) jaxsİLyg :

Պէտք է նկատել նաեւ J + ձայնաւոր զուգադիքի կանոնաւոր վերադարձը. ա) ...Jamanun; բ) qaJYd... ; գ) ... Jamanun ; դ) ...JAXsylyg, եւ չորրորդ տողի özü, qazan բառերու նմանաձայնութիւնը:

Bändին ձայներու բաշխման վերաբերեալ այս արագ ակնարկէն ետք, հարկ է հիմա կանգ առնել յանգին վրայ: Ղոշմայի տուններուն տաղաչափեալ տողերը (որոնց ձեւը կը փոփոխուի ըստ ղոշմայի ոճին) տողին վերջաւորութեան յայտնուող՝ rādif կոչուած բաժին մը կրնան պարունակել, որ էականին մէջ ամբողջութեամբ կրկնուող նոյն խօսքի մասն է¹: Այսպէս երկրորդ եւ չորրորդ տողերուն մէջ կը հանդիպինք ցan adam rādifին, որ երկու բառէ, երեք վանկէ բաղկացած է, երեք անգամ նոյն ձայնաւորներու միջամտութեամբ:

Rādifի այսֆան հարուստ հնչիւնականութեան կողքին, պարզ յանգը աննշան ու աղ քառ կ'երեւի. տող բ) söläginän, տող դ) qazan, ուր յանգին դերը միայն մէկ վանկի յանձնուած է՝ -än, -an, ուր նաեւ ձայնաւորային հնչիւններն իսկ նման չեն: Բայց մինչեւ իսկ առերեւոյթ խեղճուի հնչիւնի մը մէջ, կարելի է զգալ երգիչին բանաստեղծական իմաստուն ներշնչումը եւ իր սթալծառ հմտութիւնը շրջակայ ժողովուրդներու հին աւանդութեանց մէջ: Արդարեւ, ինչպէ՞ս հնարաւոր է այդ պատառիկներուն մէջ անտեսել այն դրոշմը, որու մասին կ'ան-

¹ Այս մէկը հաւանաբար զանազան շրջաններու յատուկ երեւոյթ մըն է, որ ներկայ ըլլալու է ի միջի այլոց՝ հայկական բանաստեղծութեան մէջ, ի մասնաւորի՝ Սայեաթ Նովայի հայերէն եւ վրացերէն գործերուն մէջ: Հարցը պէտք է քննել անշուշտ համեմատական մօտեցումով: Երեւոյթը, ըստ Վ.Մ. Ժիզմունսկիի՝ պայմանաւորուած պիտի ըլլայ «... ինչպէս ամբողջական յանգը, կրկնութեան եւ զուգահեռականութեան ընդհանուր սկզբունքով»: Տե՛ս V.M. Zizmundskij, «Ritmiko-sintaksičeskij paralelizm kak osnova drevnetjurskogo narodnogo epičeskogo stixa», *Voprosy Jazykoznanija*, 4, 1964, p. 9:

դրադառնան Քէօփրիլիւն եւ ժիզմունսկին: Պոլսեցի ուսումնասէրը հետեւեալը կը գրէ. “...յանգերը այնքան տարրական էին, որ նախընտրելի պիտի ըլլար զանոնք նմանաձայնութիւն կոչել (*yarım kafiye*, տառացիօրէն՝ կիսայանգ): Իւրաքանչիւր տողի վերջին երկու վանկերուն միջեւ որոշ նմանութիւն մը եթէ ձեւանար, բաւական կը սեպուէր”¹: Իսկ անմշակ դաշտերու մէջ թափառական ժողովուրդներու չափաքերական-շարահիւսական զուգահեռականութիւններուն նուիրուած յօդուածի մը մէջ, սովետական գիտնականը կը ճշդէր ու կը բնորոշէր հետեւեալը. “Հնչական տեսակէտէն՝ յանգերը միշտ իրարու հետ չեն նոյնանար,... կրնան յանգ կազմել համաներդաշնակ ձայնաւորներու զոյգերը, ձեւաբանօրէն նոյնօրինակ յետադաս ածանցներու նմանացուցիչ տարբերակները, ինչպէս -ar / er; -ing / -inğ; -tınğ / -nınnğ [...]”²:

SöläginÄN: qazANի պարագային, երկու ձայնաւորներ ունինք, որոնք կրնան յանգ կազմել ձայնաւորային ներդաշնակութեան օրէնքներուն վերաբերող եզրաբանութեամբ, այսպէս կոչուած՝ “նուրք” (*inğä*) եւ “հաստ” (*qalyn*) ձայնաւորներու փոփոխակիութեամբ: Կը գտնուինք նաեւ ֆերականական նուրք զուգահեռականութեան պարագայի մը առջեւ:

Ստուգիւ, թէ՛ *söläginän*, թէ՛ *qazan*ը հրամայականներ են. ըսէ՛, յաղթէ՛..., սակայն իրարմէ տարբեր ձեւաբանական միջոցներով իրականացած: Առաջինը կազմուած է *sölä* - (*söjlä*-) արմատին վրայ, որ արդէն ինքնին հրամայական արժէք կը պարունակէ, որուն կ’աւելնայ հին յետադաս մասնիկ մը՝ -*ginän* / -*ğynan*, գործածուած մինչեւ այսօր կարգ մը խօսակցական ձեւերու մէջ եւ յանախակի երեւոյթ Սայեաթ Նովայի մօտ: Իսկ երկրորդը՝ *qazan* բայի պարզ հիմքով կազմուած է, որ նոյնպէս *an*-ով կ’աւարտի եւ կը պատասխանէ կամ կ’արձագանգէ երկրորդ տողի -*ginän* յետադասի - *än* յանգումին:

Ուրեմն ֆերականական միեւնոյն ստորոգութենէն կամ ձեւէն ստացւած յանգ մը, նոյնիսկ եթէ ձեւաբանօրէն նոյնանման չըլլայ, ի վիճակի է մշտապէս համապատասխան թելեր հիւսելու լեզուական տարբերուն միջեւ: Թելեր՝ որոնք առաջին ունկնդրութեան կամ ընթերցումին կրնան ի հարկէ ուշադրութենէ վրիպիլ, եւ սակայն հո՛ն են ու ձայներու հիւսուածքին մէջէն կարելի է փաղել զանոնք, ճիշդ երկու

¹ F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1976, p. 12:

² Վ.Մ.Ժիզմունսի, նշ. հատոր, էջ 4:

հրամայական յանգերու պարագային նման, որոնք զուգահեռ կերպով կը ներկայանան, երկուքն ալ առանձնաշնորհեալ դիրքի մը վրայ, հետեւաբար՝ աւելի ցայտուն, բայց մի՛ն ծպտուած ցոճոն յետադաս ածանցին տակ, որ այլանման գիծերով օծտուած դիմակի մը պէս փակցուած է sölä բայական հիմքին, յոյժ տարբերելով այսպէս միւս նման երեւոյթէն, - qazanէն, որ արմատով կազմուած հրամայական մըն է, բնականօրէն տամկացած:

Յետադաս ածանցին մէջ կը վերագտնենք “ձայնաւոր+N” (gINÄN) անընդհատ կրկնուող զոյգ շարքը, որ մերթ ծաւալուն, մերթ խիտ վիճակի մէջ կը հինէ բացման այս bänd-ին ձայնային բանուածքը, բայց մանաւանդ կը վանկարկէ, կը բարձրացնէ, կ'ընդլայնէ, կը տարածէ յանգի մը ձայները - նկատի ունենալով իր բազմաձայնային տարրաւանութիւնը՝ sÄNÜN : solagINÄN : olsAN : qazAN: Այս յանգը իրմէ ետք կրկնուած բառերու երկու տարբեր խումբերուն սկզբնակէտը կը հանդիսանայ, այսինքն քառապատիկ կերպով՝ պարբերութեան մէջ իրարու փոխն ի փոխ յաջորդող rädif-ներուն մնայուն նախատարրը:

Ասկէ ետք անհրաժեշտ պիտի ըլլայ ուրեմն տարբեր նշաններով ամբողջացնել բաւական սահմանափակ YAYA սխեման, որ ընդհանրապէս կը գործադրուի Ղոշմաներուն նուիրուած գործերուն մէջ (որոնք թիւով շատ չեն եւ խոր ուսումնասիրութիւններ ալ չեն): Այդ սխեման ընդունեցինք վերը միայն առաջին մօտեցումով մը, պայմանադրական ձեւով: Այս կառուցային տարազը (formula schematica) ուսանաւորի երկտողերուն միջեւ բաւական խիստ բաժանումներ կ'առաջադրէ, եւ նկատի կ'առնէ կարծէք միայն այն տարրերը, որոնք փոփոխութեան ենթարկուած են, առանց կարենալ ցոյացնելու լման քերթողատան ձայնական իսկական հարստութիւնը: Տան չորս տողերն ալ մէկ շունչով արտաբերուած են եւ պէտք է նկատի առնուին ըստ այնմ: Այսպէս առաջադրուած տարազ մը՝ rY : rgA : rY : rgA արդեօք աւելի հասկնալի չէ՞ր ըլլար: Հոս գլխաւոր տառերը ամենէն երեւելի եւ փոփոխակի rädif-ները կը նշեն, r մանրատառը՝ յանգին զանազանեալ եւ նրբօրէն հաղորդիչ տարրը, իսկ ցն՝ նոյն յանգին քերականական հանգամանքը:

Այժմ պիտի ուզէի մատնանշել բանաստեղծին ուրիշ մէկ նրբամտութիւնը: Թէ՛ այս չորս տողերուն, թէ՛ ալ ասոնցմէ դուրս, ան կրկնութիւններ կը գետնդէ, որոնք ակնարկութեան կամ թելադրանքի բնոյթ ունին: Սահմանումը անկասկած անորոշ եւ երկակի է: Դժուար պիտի ըլլայ գտնել բառ մը, որ մօտէն կարենար սահմանել այս տան մէջ երեւցող ճարտարութիւնը: Յամենայն դէպս՝ հարկ պիտի ըլլայ վերա-

դառնալ գլխաւորապէս “ալթայական” միջավայրին մէջ գործածուած յանգի հարցին:

Թուրանական ժողովուրդներու (ինչպէս նաեւ ուրիշ ազգութիւններու) մօտ գոյութիւն ունեցող բանաստեղծական կերպերուն մէջ, յատկապէս հին ժամանակներուն, քերականական յանգերու շատ զօրաւոր ներգործութիւն մը կ'ար: Այս յանգերը համալսականին դրութեամբ (isosyllabismo) չափաքերական-շարահիւսական դասաւորութեան զուգահեռականութեան արդիւնքը կը ներկայացնէին: Այլապէս ըսուած, ասոնց կազմաւորման կը մասնակցէին (եւ տակաւին կը մասնակցին, համեմատաբար նուազ) նոյն այդ ձեւոյթները (morfeimi), ձայնական եւ բաղադայնային ներդաշնակութեան օրէնքներուն հետ միասնաբար, նոյն քանակութեամբ վանկեր պարունակող հիմքերու վրայ յարմարացուած: Շարահիւսօրէն զուգահեռ, չափաքերական հատածներու քանակին համեմատ, կարելի էր զուգահեռ յաւելեալ յանգեր ստանալ: Որպէս օրինակ կը նշեմ “jer”-ի մը (քառեակի տեսակի մը) առաջին երկու տողերը, որ Fars-ի մէջ Qaşqā'î վաչկատուն ժողովուրդի բերնէն արտագրուած է, բայց տարածուած է նաեւ ուրիշ տեղեր ալ.

Qojn.î / vur.dû.m / ğägän.ä

Süd.î / sağ.dû.m / läğän.ä

Ոչխարը / փակեցի / ցանկապատին մէջ

Կաթը / կթեցի / դոյլին մէջ¹

Սոյն տողերու զուգահեռ մասերուն մէջ կը նշմարեմք հետեւեալը. 1) հաւասար չափով վանկեր (2/2/3), 2) նոյնօրինակ շեշտուած ձայնաւորներ (-î, -û, -ä), 3) նոյն յետադաս ձեւոյթները (-î, -dû.m, ä-): Ահաւասիկ հետեւաբար երեք յանգեր (առաջին, միջին եւ վերջին հատածներուն մէջ), որոնք “հնչածեւաբանական” կրնան կոչուիլ, այսինքն՝ ձայնական եւ ձեւաբանական առումով միատարր բաղադրիչներու զուգադիպումէն կամ միացումէն առաջ եկած.

-î, հայցականի նշան,

-dû-, անցեալ կատարեալ+մ (եզակի ա. դէմք),

-ä, տրականի կամ բացառականի յետադաս,

¹ Տե՛ս G. Bellingeri, «Settanta quartine Qashgâ'î», in *La Bisaccia dello Shiekh, Omaggio ad Alessandro Bausani islamista nel sessantesimo compleanno* (Quaderni del Seminario di Iranistica, Uraloaltaistica, Caucasologia dell' Università degli Studi di Venezia, n. 19), Վենետիկ, 1981, էջ 232.

բոլորն ալ համալանկային հիմերու վրայ յարմարցուած:

Այո՛, բայց ինչպէս ըսինք՝ հարկ է կարգ մը ճշդումներ ալ կատարել, պատմական տեսակի: Նման գուգահեռականութիւն մը, հին ծաւանակներու մէջ անփոփոխ, յաջորդող դարերուն (Սայեաթ Նովայէն սկսած եւ մինչեւ մեր օրերը) կը դադրի նոյնքան յաճախակի ըլլալէ: Բայց եւ այնպէս ճիշդ պիտի չըլլար ըսել, թէ բոլորովին կորսուած է, տրուած ըլլալով որ լեզուական զանազան մակարդակներու վրայ՝ լաւ միաւորուած տողերու յաջորդականութեան մէջ տակաւին կը հանդիպինք անոր: Անշուշտ երբ այդ ձեւի գուգահեռականութիւն մը հետզհետէ կը նուազի, յանգերը կը դադրին խստիւ փրականական բնոյթ ունենալէ եւ կը թուին նոր նկարագիր մը ստանալ, աւելի ազատօրէն շեշտուած հնչիւնային համագործութեան մը յատկանիշով: Բայց միշտ չէ՛ որ այդպէս է, տակաւին կան վերապահութիւններ:

Խորքին մէջ, ճիշդ է՝ մօտակայ անցեալի յօրինումներուն մէջ կարելի է նկատել, թէ “ներքին” չափաքերական հատածները ձեւաբանական-շարահիւսական տեսակէտէն այլեւս ո՛չ տաղաչափեալ են եւ ո՛չ ալ գուգահեռ, բայց հակադարձաբար մինչեւ մեր օրերը՝ կարելի է հաստատել տողավերջի փրականական յանգերու ծանրակշիռ ներկայութիւն մը: Այս մէկուն կը հանդիպինք յատկապէս Սայեաթ Նովայի մօտ, որ ցոյց կու տայ, թէ որքան լա՛ւ կրնայ գործածել զայն, օրինակ՝

a) Säs tut, gir mejdana ägär bašarsan

Եթէ ոյժն ունիս, ձայն բարձրացո՛ւր եւ մտի՛ր կոռւարան,

b) Čyxma pir jolindan, joxsa šašarsan,

Տիրոջ ճամբէն դուրս մ’ելլե՛ր, եթէ ոչ կը կորսուիս,

c) Özgijä quj qazsan, özüñ düšarsän,

Եթէ ուրիշներուն հոր բանաս, դուն ինքդ մէջը կ’իյնաս:

d) առաջին bänd-ի յանգը կը կրկնէ, höriği olma (30, 79)

Երկրորդ եւ երրորդ տողերուն մէջ, անորոշ կատարեալի (-ar-san : -är-sän) եզակի երկրորդ դէմքերով յանգ կազմուած է, մինչ առաջինի յանգը “խարդախուած” է, եւ հոս է որ կը նշմարուի կարող բանաստեղծի ճարտարութիւնը, քանի ան կ’օգտուի բացի հիմքէն (bašar-, “յաջողիլ” + sa, պայմանականի նշան, + n, եզակի երկրորդ դէմքի յետադաս), նաեւ՝ անոր համաձայնական ձեւէն (šaš-, “կորսուիլ”, + ar-, անորոշ կատարեալի յետադաս, + san- եզակի երկրորդ դէմքի նշան անորոշ կատարեալի): Անցողակի յիշեցնեմ, որ հոս միայն յանգերուն վրայ կանգ կ’առնեմ, իսկ մնացեալ կրկնութիւններուն ու հակադրու-

քիւններուն վրայ չեմ ծանրանար՝ GIR, ägär, baŞARsan; gir, “մտի՛ր”, Ćuxma, “մի՛ ելլեր”, meJdana, JOLinda, JOXsa, özgiJĀ, qUJ, ĆYXma, jOXsa; ÖZgijä, qAZsan, ÖZün; mejDANa, jolinDAN...):

Բայց rädif յանգեր ալ կը նկատուին, բայականներէ տարբեր ֆերականական տեսակներով՝

NiĆun dinmäjirsän növ-ġavanymyz
Lemun täki süzmäginän qunmyz
Jalvarmaxtan üzülübdüz ġanumyz... (33, 85)

Ինչո՞ւ քերանդ չես բանար, ֆաղցր աղջիկ
Արիւնս մի՛ ֆամեր, լեմոնի մը նման
Քեզի ուղղուած աղաչանքս զիս ոգեսպառ ըրաւ...

Այս երեք տողերուն մէջ, növ ġavan, “աղջիկ”, qan, “արիւն”, ġan, “հոգի”, գոյականները մէկը միւսին կը յաջորդեն, զօրացնելու համար արդէն իսկ զգալի կրկնութիւնը, յոգնակի ա. դէմքի ստացական յետադասով՝ (ձայնաւոր) + myz:

Վերջին այս Ղոշմային մէջ, հարկ է նշել թէ մէջքերուած տունը կանխուած եւ յաջորդուած է bänd-երով որոնց տողերուն ծայրերը ֆերականական յանգերով շեշտուած են. բոլորն ալ բայական բառեր, բայց իրարմէ տարբեր՝

Բ. bänd: jaxazsan, “այրէ”, taxazsan, “դի՛ր”, baxazsan, “նայէ”:
Գ. bänd: ötmäjir, “չ’անցնիր, չ’երգեր”, bitmäjiz, “չի հասուննար”, tutmajiz, “չի բռներ”:
Ե. bänd: dönejim, “կ’ուզէի դառնալ”, qonejim, “կ’ուզէի հանգչիլ”, janejim, “կ’ուզէի այրիլ”:

Ունինք այսպէս բայական ձայնարկումներ, որոնք իրամէ կը տարբերին զանազան առումներով. ժամանակի տեսակէտով (jaxazsan, կատարեալ հակ. սահմանական ներկայ, ötmäjir), եղանակի տեսակէտով (սահմանական հակ. ըլձական), դէմքի տեսակէտով (Բ. հակ. Գ. հակ. Ա.), ձեւի տեսակէտով (դրական հակ. ժխտական):

Սայեաթ Նովայի ճարտարութիւնը բազմաթիւ մարգարիտներ շարահիւսելու կարողութեան մէջ կը կայանայ, շֆեղ ցոլացումներով մետաքսէ պսպղուն բեկերու վրայ: Այս յանգերը միուղի չեն, ո՛չ ալ կապեր կամ կապանքներ, նոյնիսկ եթէ ֆերականօրէն միատարր նիւթով մը հաստատուած կամ սահմանուած են: Աւելի՛ն. արդէն իսկ հարուստ փոփոխութիւններով խոնարհուած բայական ձայնարկում-

ներու յաջորդականութիւնը աւելի նրբացած է, մեղմաձայն, օդէն կախուած, շնորհիւ երրորդ տան միջամտութեան, հոն ուր յանգեքը գոյական+ստացական յետադաս ձեւերն են: Արդ՝ այդ շարքերը շղթայիկներու կը վերածուին, թելեր՝ որոնք իրենց բարակութեամբ դիւրաբեկ չեն վստահաբար, այլ ընդհակառակը՝ շատ տոկուն, մարգարիտներէ եւ գոյնգոյն փառերէ կազմուած օղակներու պէս:

Ինչպէս տեսանք, կարելի է ուրեմն յանգի գանազան ձեւերու հանդիպիլ. 1) փերականական կամ ոչ, 2) rādifին հետեւող կամ ոչ, 3) rādif յանգեր (այսինքն՝ նոյնօրինակ, պարզ կրկնութիւններ), 4) միավանկային կամ բազմավանկային յանգեր (օրինակ՝ -än: -an, եւ ցavanymyz : qanumyz : ցanumyz):

Աւելի տարածուած այս վերջին յանգերէն պիտի ուզէի յիշել մէկը, որ դարերու ընթացքին շարունակաբար գործածուած է: Սոյն յանգի պարագային, հեղինակներու կողմէ “նախապատուութեան” մասին խօսիլը հաւանաբար անպատշաճ ըլլար, մանաւանդ որ շատ մը յանգեր արուեստակեալ կը թուին ըլլալ: Նուազ արկածախնդրական ըլլայ թերեւս զանոնք սահմանել որպէս “առանձնաշնորհեալ յանգեր”, նաեւ իրենց հարուստ հնչականութեան պատճառաւ դիւցազնական թէ քնարական սեռերուն մէջ ու նկարագրական, ներածական դրուագներուն մէջ, կամ ըսեմք՝ երբ արտասանողը կամ մեկնաբանողը կը ձգտի հանրութեան տալ դէպքերու սպասման գաղափարը, տպաւորութիւնը, գլխաւոր նախադասութեան բայով արտայայտուած գործողութիւնը մտցնել համաձայնի մէջ, կամ տեսարանի մը, վայրի մը, ժամանակի մը մէջ...: Այս բոլորը կը վերաբերի այն կոտորակներուն, այն ներքին, փերականական յանգերուն, որոնց մէջ բայական հիմէն գտնուելով՝ կը միջատմեն դերբայական յետադասները՝ -dik- կամ -(j)än-, որոնց կը յաջորդէ -dä- ներգոյականի նշանը, համաներդաշնակ փոփոխականով՝ -dik-dä, -dük-dä / -dyq-da, -duq-da (-digindä, -dügündä / -dygynda, -dygunda, այն պարագային երբ կը պարունակեն անձնական ստացական յետադասները): Հետեւաբար ձեւաբանական իմաստով գանազան տարբեր կան հոս, որոնք սակայն միշտ համաչափական (omometrico) հատածներու տեղի չեն տար. օրինակ՝ միայն վերջին երկուքը (-(j)än-dä : -(j)än-da) կրնան գիրար յիշեցնել: Այսինքն՝ գուգավանկային բայական հիմքերը եւ ինչպէս արդէն գիտեմք՝ անոնց ներքին նոյնօրինակ ձայնաւորները անհրաժեշտ չէ որ միջատմեն: Սոյն ձեւաբանական ծիրը, որ ունի ժամանակային արժէք, պիտի կոչենք “դերբայական ներգոյական”, եւ եթէ համադրական ձեւով իտալերէնի վերածելու ըլլայինք՝ ներկայ դերբայ մը պիտի կիրարկէ-

ինք: Իսկ եթէ վերլուծական կերպով վերածելու ըլլայինք՝ “երբ + բայ”ով մը կամ ալ շրջաբանութեամբ մը: Ջանազան շրջաններէ, վայրերէ, ազգութիւններէ քաղուած օրինակներ պիտի բերենք ստորեւ մեր աշուղներէն:

Նախ Kitāb-i Dede Qorqutէն (դիւզազնական պատմութեան, փոխն ի փոխ՝ արձակ եւ չափաբերուած. մեզի հասած խմբագրութիւնը ԺԶ. դարուն կազմուած է բայց սկզբնական կորիզը բաւական հին է).

Salxum salxum tañ yelleri esdüginde
Sağallu bozac turgay sayradukda
Bidevi atlar ıssın görüb okradukda
Sakalı uzun Tat eri bañladukda
Aklı karalı seçilen çağda
Kalın Oğuzuñ gelini kız bezenen çağda
Gögsi güzel kaba tağlara
Beg igitler, cılasınlar birbirine koyulan çağda,
Alar sabah Dirse Xan yerinden uru tırdı...¹

“Առաւօտեան զով հովերու հունչին
Մօրուանի արտոյտի երգին
Իրենց տէր տեսնող Պետեւի ձիերու խրխնջոցին
Երբ երկար մօրուով Պարսիկը կը սկսի աղօթքը երգել
Երբ ներմակը սեւէն հազիւ կը զանազանուի
Երբ զօրաւոր Օղուզներու աղջիկներն ու կիները կը զարդարուին
Երբ արեւը հսկայ լեռներուն գեղեցիկ կուրծքը կը շոյէ
Քաջ պատանիներու բազմութեան
(Հոս արձակը կը վերսկսի)
Առաւօտեան վարդագոյն մթութեան մէջ, Դիրսը Խանը իր տեղէն ոտքի
կ'ելլէ...”

Կրկին Dede Qorqutէն.

... Alan şabah şapa jerdä tikiländä ağban evli atlasyla japylanda gök
şajvanlu tavlavla çakiländä şahbaz atly çağyruban dad virändä bol
çavuşly jağ döküländä bol ni'mätlü...²

¹ O.S. Gökyay, *Dede Korkot*, Istanbul, 1938, էջ 7: (Հոս քրքրեղը գրուած է ըստ Թուրքիոյ արդի ուղղագրութեան):

² E. Rossi, *Il "Kitāb-ı Dede Qorqut". Racconti epico-cavallereschi dei turchi oguz...*, Città del Vaticano, 1952, էջ 79, տող 7-9: (Հոս, հակառակ անոր որ

“... Դու՛ն՝ արշալոյսին, յստակ եւ ներմակ կանգնած վարագոյրէն -
փայլուն կերպասով հիւսուած երկնագոյն վրանէն - բազէներու արա-
գութիւնն ունեցող ձիերու երամակներով - Դու՛ն որ դեսպաններուդ
ներկայութեան դատաստանի կը կանչես - Դու՛ն՝ առատաձեռն, երբ
կարագը կը լեցուի եւ ճարպը կը յորդի...”:

Köroğlu-ի “Կոյրի զաւակ” կամ “Գերեզմանի որդի” կոչուած դիւ-
ցազներգութեան (որ ներկայ է ամէն տեղ, անցեալի ցայգին մէջ
ծուարած, բայց Ժ.Զ. եւ Ժ.Է. դարերուն քով քովի բերուած).

Cenk kurulub cıda oklar atanda
İki leşker birbirine katanda
Kötülerin yakasından tutanda,
Yılan dilli dal hançerin günüdür...¹

“Պատերազմին երբ նետերը կը ճախրեն
Երբ խուլները խառնուրդին մէջ կը նետուին
Եւ վատ մարդիկ օձիքներէն կը բռնուին
Ա՛յդ է օրը մերկ դաշոյնին...”

Ահաւաստիկ երկու bänd եւս Koroğlu-էն (ազերի տարբերակ).

Män dərjalara dalanda	Ինչպէս խորունկ ջուրին մէջ
Şirin ğana dārd salanda	Ցաւոտ է իմ հոգիս,
Dava zalany olanda	Ժամանակն է պատերազմի
Äjilmāz, synmaz dämirm.	Երկաթ որ չի ծոիր:
Uğa dağlary asanda	Կ'անցնիմ լեռներէն,
Könül atlanyb ğošanda	Սիրտս կ'եռայ կը ցատկէ,
Bu dislāri, qamaşanda,	Ակոսներն այս կը կրճտեն,
Istäräm polad gämirm. ²	Կ'ուզեմ պողպատ կրծել:

Մուլահ Penah Vaqif (1717-1797), Սայեսթ Նովայի (1712-1795) մեծ-
անուն ժամանակակիցներէն.

Կտորը նոյն դիւցազներգական պատումներէն առնուած է, հեղինակը կը վե-
րագտնայ միջազգային տառադարձութեան, հետեւելով իր աղբիւրին):

¹ P. Naili, *Köroğlu Destanı*, Իսթանպուլ, 1931, էջ 191 [Թուրքիոյ ուղղա-
գրութիւն]:

² *Koroğlu Dastany*. Tārt. M.H. Tahmasib, Red. H. Arasly, Պաֆու, 1969, էջ
306:

Sārxoş durub sarajyndan baxanda,
Ağ gärdänä hämajillär taxanda,
Gözä sürmä, qaşa väsmä jaxanda,
Ganyım eşq oduna qalanmaq gäräk.¹

“Երբ քու պալատէդ գինով կը դիտես
Սպիտակ վիզէդ մանեակներու շարքեր կը կախես,
Աչքերդ կապոյտ, իսկ յօնքերդ՝ սեւ կը ներկես
Սիրոյ կրակիդ մէջ թող իմ սիրտս այրի”:

Էրզրումի Emrah աշուղը (ծնած ժ.Վ. դարու երկրորդ կէսին, ապրած մինչեւ 1854) այսպէս կ'ուզէր վերստին ապրիլ, մեռնելէ իսկ առաջ.

Ecel kuşu gelip başa konanda
Tenim çıkıp teneşirde yunanda
Bîçare Emrah da bir gün ölende
Mezarım taşına sür memelerin.²

“Գլխուս վրայ մահուան թռչունը պիտի նստի
Այս մարմինը պիտի լուան մահուան մահիճին վրայ
Երբ խեղճ էմրահը մեռնի
Եկո՛ւր եւ կուրծքդ փսէ տապանափարիս վրայ”:

Աշուղ Հիւսէյն Զաւանի “Sättar xan” դաստանէն (Պարսկական Ազր-բայջան, 1916).

Ottormuşdum xijabanda,	Համբուն վրայ նստած էի
Güllä başyma jağanda...	Երբ փամփուշտները տեղացին
Düşmānläri män qovanda	Իսկ երբ թշնամին ետ կը մղէի

¹ *Molla Pānah Vaqif, Äsärläri. Tārt H. Arasly, Պաֆու, 1957, էջ 23:* Թող թոյլատրուի, որ մատնանշեմք հոս տարօրինակ գուգադիպութիւն մը: Վաֆիֆի bāndին տաղաչափեալ երեք հատուածները Սայեաթ Նովայի վերոյիշեալ մէկ ֆերթողատան (33, 85) երեք յանգերուն հետ նոյնանման յանգեր ունին, միայն թէ շրջուած կարգով՝ jax-tax-bax-: Գուցէ միայն դիպուածական գուգադիպութիւն մը ըլլայ: Անբաւարար յեմակէտ մըն է հաստատելու համար անմիջական, Բանձրացեալ գրական կապեր երկու ժամանակակից ու “Երկրակից” դէմքերու միջեւ որոնք կը պատկանին արդի մշակոյթին եւ ո՛չ թէ միայն Անդրկովկասին: Ճիշդ է, որ մշակութային մթնոլորտը երկուքին յատուկ է, սակայն խառնուածով շատ տարբեր են իրարմէ: Պարզ մատնանշում մը՝ կարելի, չփաստուած ու աւելի մնայուն հանդիպումներու...:

² O. Ural, *Erzurumlu Emrah. Hayatı. Şürleri*. Իսթանպուլ, 1984, էջ 102: Թուրքիոյ ուղղագրութիւն:

Aj ana ğan, jaralandym
Aj baġy ğan, jaralandym!¹

Ա՛հ, մայրիկ ջան, վիրաւորուեցայ
Ա՛հ, բոյրիկ ջան, վիրաւորուեցայ:

Մոհամմատ Խոսէյն Շահրիճարի Hejdarbâbâja sâlâm (Թաւրիզ, 1332/1954) հոչակաւոր բանաստեղծութենէն, բացման յաղթապանձ տողերը.

Hejdarbaba, ildyrymlar şaxanda
Sellär, sular şaqqudyjub axanda
Qyzlar ona säf baġlyjub baxanda
Sâlam olsun şokätüzä elüzä
Mänim dä bir adym gälsin dilüzä!²

“Հէյտարպապա, կայծակներու եւ փայլակներու արձակման
Հեղեղներուն, ջուրերու ճարճատիւնին,
Անպարարի խաղերով տարուած աղջիկներուն,
Քու զանգուածիդ եւ ժողովուրդիդ, ողջո՛յն:
Շրթունքներուդ վրայ իմ անունս ալ թող գայ”:

Իրապէս աչքառու է նման յանգերու տեսական գործածութիւնը ժամանակի ընթացքին: Բայց Սայեսթ Նովան այս համապատկերէն դուրս մնաց:

Խորքին մէջ, պէտք է ընդունինք, որ իր տողերուն մէջ, գոնէ իր ազերի լեզուով գրուած երգերու հրատարակութեան մէջ, նման յանգերու չհանդիպեցանք: Այսուհանդերձ, այժմ գիտեմք թէ աշուղներու երգացանկին մէջ, այդ ժողովուրդներու գրական յիշողութեան մէջ (ու նաեւ մեր՝ բազմաթիւ վկայութիւններու ու մէջբերումներու միջոցաւ արթնցած, գուցէ խեղաթիւրուած, յիշողութեան մէջ) այդպիսի հնչեղութիւն միշտ ներկայ եղած է:

Այժմ, հակառակ անոր որ ստոր արտայայտութիւնը չենք տեսներ ձեւաբանական ու շարահիւսական մակարդակի վրայ, այդպիսի վկայութիւն մը կը նշմարենք հոս ներկայացուած առաջին դոշմայի սկզբնական տունին մէջ: Խօսքը ընդամենը՝ նրբակերտ “ակնարկութիւն”ներու մասին է:

Աշուղներու, բանաստեղծներու ճարտարութիւնը, որոշ է, կը կայանայ իրենց յանդուգն կեցուածքին մէջ, երբ անոնք կը “գտնեն”, կամ կը

¹ P. Äfändijev, *Azarbaiġan Şifahi xalq ädäbijaty*, Պաքու, 1981, էջ 270:

² Համ. G. Bellingeri, “Heydärbâbâ”, *Annali di Ca' Foscari*, XV, 3 1976 (serie orientale, 7), էջ 48:

յօրինեն երաժշտականօրէն, ստեղծելով կշռոյթի եւ հնչեղութեան այնպիսի տարրեր, որոնք մտքին ու ականջին կը յուշեն տառացիօրէն չարտայայտուած իմաստներ, որոնց ըմբռնումը կ'անցնի յստակ կամ աղօտ թելադրանքներէ: Բանաստեղծի յօրինումներուն երաժշտական քնագիրը չունինք աչքի առջեւ: Բայց մինչեւ իսկ եթէ ունենայինք, պիտի չկարենայինք հոն զատորոշել աստիճանական նրբերանգները: Ինչ որ ունինք՝ այդ քանի մը տողերն են: Ջանոնք անգամ մը եւս կ'առաջարկենք, փորձելով կրկին բացայայտ դարձնել հնչական հիւս-ւածքը, հո'ն ուր ան պէտք է վերակոչէ ինչ որ կը զգանք որ “թե-լադրուած” է:

Kövül härkim sänün jamANUN DESun

Qajyd ona söläginän ğAN ADAM

Täk sän aru olsan, jamANUN DESun

Sän özüñ, jaxşylyg qazan ğAN ADAM

Կը յուսանք, որ պատրանքի մը գոհը չենք, երբ - anun de-, - an ada- կրկնուած տարրերուն մէջ՝ կը լսենք աւանդական degende, atanda, baxanda ձեւերը, որոնք անկասկած միշտ կը հնչէին աշուղի ականջին:

Ձայնական նմանութիւնը բացայայտ է: Գրեթէ հաստատելու չափ, թէ բառային ու ձեւաբանական միաւորներէն անդին ու անոնց տեղը, միաձայնութիւններ ու նմանաձայնութիւններ կրնան յիշեցնել, թելադրել, այլ գրութիւններու քերականական յանգերը, տրուած ըլլալով որ անոնք կը պատկանէին աշուղներու “եղբայրութեան” բազմազգ տա-րածաշրջանի մը, ուր մշակութային արտադրութիւնները ունէին միջ-ազգային ու գերազգային հանգամանք:

Զմոռնանք նաեւ, թէ այս բանաստեղծներու բերնին մէջ, որոնք իրենց եւ ուրիշներու (հին վարպետներու, բարեկամներու, մրցակիցներու) տողերը երգելով կ'արտասանեն, հնչական արարքը արուեստակեալ դարձուածք մը կը ստանայ: Որոշ ձայներ աւելի ուժեղ կ'արտայայ-տուին, ուրիշ ձայներ՝ նուազ ուժգնութեամբ, շեշտերու գործածու-թիւնը եւ բաշխումը մասնայատուկ պաշտօններ ունին: Այս ձեւով, ձայներու խումբեր կը կազմուին, որոնք կը տարբերին տողի իմաս-տաբանական վանկատումէն, սովորութիւն դարձած թէ բացայայտ:

Ահա թէ ինչպէս վերը առատութեամբ յիշուած դերբայ-ներգոյական-ներու տաղաչափեալ շարքերուն ակնարկութիւնները տեսանելի կը դառնան, հակառակ անոր որ անոնք “քերականօրէն” ներկայ չեն այս տողերուն մէջ: Տողերուն ծայրը նշող հատածներուն մէջ պահուած է

անոնց ձայնական ներկայութիւնը եւ այդ ներկայութեան վստահուած է չորս տողերուն մէջ փոխն ի փոխն երեւցող բառերու երկու տարբեր խումբերէն ներս պարփակուած իրերանման կոտորակները կ'պցնելու պաշտօնը: Այդ խումբերը (այսինքն՝ *rädifները*) ո՛չ միայն զիրար կը փոխարինեն, այլեւ *անընդմէջ* համապատասխանութեան մը յատկանիշը կը ստանան տուեալ տունէ մը ներս: Տունը հոս հետեւաբար հնչականութեան տուփի մը վերածուած է, որուն մէջ ուրիշ, արտաքին բայց ոչ հեռաւոր, տուններէ բարձրացող կամ լսուող ձայները կ'արձագանգեն: Այդ արտաքին տուններու տողերը *-(j)-ändä*, *-(j-)anda* յանգերով հիւսուած են: Տրուած բացատրութիւններու հիմամբ, նշուած սխեման անեղծ կը մնայ բացայայտ բաղադրատարրերու մակարդակին ու կը փոխուի կամ անտեղի կերպով կը բարդանայ յանգերու պարագային, հարստանալով նոր բաղադրիչներու միջամտութեամբ՝ *rY:rgA:rY:rgA / -X-:* Հոս *-X-*ը կը ներկայացնէ իրերանման ձայնական կոտորակները, որոնք հասարակաց են չորս տողերը փակող բառերու երկու տարբեր խումբերուն:

Ուշադրութեան արժանի է նաեւ այն իրողութիւնը, որ հնչոյթներու ամբողջութիւնը եւ բառային կոտորակները հոս թերեւս բարձրացած են (Լոթմանի առաջարկած համակարգին համաձայն) նշաններու այնպիսի մակարդակի մը, որ շնորհիւ անոնց՝ կարելի է սահմանել “ակնարկութիւններ” ու, կամ ներքին յղումներու, երկարաձգումներու, արձագանգներու իմաստաբանութիւն մը: Հոս ալ ուրեմն ունինք հնչոյթներու ինքնաստեղծ բարձրացում մը նշանակալից ձեւերու մակարդակին: Եւ ո՛չ միայն այդ: Անգամ մը որ այդպիսի արժէք մը կ'որդեգրեն, *rädif*էն ներս անհատականացած եւ առանձնացած հընչոյթներու համանման շարքերը կարծէք աւելի եւս անկախութիւն կը ստանան, շնորհիւ վանկերու թիւի կանոնաւորութեան: Այդ ձեւով կը կերպաւորուին յանգային չորս համաչափ բաղադրիչներ: Այս անկախ կշռութային հատածներուն մէջ, որոնք հաւասար են նշաններու, խօսքերու, յառաջատուութիւններու, կարելի է տեսնել բանաստեղծական տողերու կտորներ, նուագագոյն չափերու վերածուած, որոնց մէջ կ'ընդնշմարուի յարաբանութիւններու եւ յանգաբանութիւններու (*anafore e rime*) հակադրութիւնը՝ *an-un-de : an-a-da*:

Կ'ընդունինք անշուշտ այս տպաւորութիւններուն յարուցելիք կասկածներն ու վերապահութիւնները: Փաստարկները կրնան չհամոզել: Իրականութիւնը այն է, որ չենք գիտեր թէ ո՛ր ձայները աւելի զօրաւոր կամ նուազ շեշտուած կը հնչէր բանաստեղծը, կամ ո՛ր նմանողութիւնները կը բացայայտէր: Կատարման հարցերը անշրջանցելի են:

Պատճառներ կան ընդունելու, որ “...որեւէ յօրինում կրնայ ըլլալ *mâni* կամ *košma*, երգելու ձեւին համաձայն”¹: Այսպէս՝ մեր քննած յօրինումը, որ դոշմա կոչուած է, կրնայ զանազան ձեւեր ստանալ տարբեր մեկնաբանութիւններու իբրեւ հետեւանք: Performanceի հարցեր, փշոտ վարդեր, որոնք *ղարիպ պիւլպիւլին* կը սպասեն, որպէսզի պանդուխտ սոխակը երգէ եւ ամոքէ անոնց ցաւը:

Յամենայն դէպս՝ մեր նպատակն էր պարզապէս աչքէ անցնել ֆերթո-ղատան ներքին հիւսուածքը, հնչիւնային բանուածքի տեսանկիւնէն, առանց սակայն մոռնալու զարդանաշխերը որոնք ֆերականական սահմաններէն, եզերքներէն խոյս տալով, կը յաջողին տողերուն եւ տուներուն մէջ ներկայ զանազան լեզուական կորիզներուն միջեւ շարունակականութիւն մը ստեղծել, բնագիրէն դուրս գտնուող մոթիֆներու երանգներ ներառելով եւ ուրիշ երանգներու առաջնորդելով:

Քերթողատուները կը հնչեն, նաեւ ուրիշ տուներու ձայներուն սրձագանգումով: Նման արձագանգող հնչականութիւններ, գեղագիտական գետնի վրայ, անուրանալի կարեւորութիւն մը կը ներկայացնեն: Արիատնէի այս թելին շնորհիւ, լաբիւրինթոսին մէջ մեր ճամբան կը գտնենք, կը յաջողինք անկէ դուրս ելլել, դուրսի աշխարհին հետ կապ հաստատել:

Յարդի դէզը պէտք է վիատեցնէ ոսկի ասեղին փնտտումը: Այդ ոսկի ասեղով է, որ բանաստեղծը կը հիւսէր եւ կը բանէր.

Io reco mercanzie di gran valore,
Un'arte del tessere
Che nessuno ne vide mai l'eguale,
Aprirò fondaco in luogo tale
Che sia senza rimprovero il mio oro.

...

Udendo ciò, molti di certo
Dironna: è ricco quello.
Ignorano che la mia attenzione
È assorbita da ritmi per intero.
Inestimabili più d'ogni altra cosa
Sono il dolce ed il talento...²

¹ H. Dizdaroglu, *Halk Şürinde türler*, Անգարա, 1969, էջ 46:

² *Canzoniere di Sayath-Nova, trovatore armeno (1712-1795)*. Խմբագիր եւ թարգմանիչ՝ Հ. Մեսրոպ Ճանաշեան, Վենետիկ, 1964, էջ 21-22:

...Här bir teli rängdädur, här bir rängi min şafaqda... (23, 67)

“Ամէն մէկ թել հազար գոյն ունի
Իսկ ամէն մէկ գոյն՝ հազար նրբերանգ”:

Հաւանօրէն աւելի համոզիչ պիտի ըլլայ ցոլացումներու ուրիշ փայլուն խաղ մը: Թանկարժէք մարգարիտ մը, մատանիին մէջ գեղեցկօրէն ընդելուզուած, հազիւ կախուած ու ճօճուած, ձայներու ալիքներուն վրայ կը ծփայ.

Qäm qäxär älinä qaldy jaşymy,
Kövül istär mina su Sajat Nova,
Gözlärümdän süzüleir jaşumy,
Bir dianum joxdur su Sajat Nova (26 A, 72)

“Արցունքներս վիշտի ձեռքերուն մէջ կը մնան
Արծնեջուրը սիրտը կը յիշեցնէ, Սայեաթ Նովա:
Արտասուքս աչքերէս կը փամուռի,
Միթիթարութեան ո՛չ մէկ խոնաւ բառ, Սայեաթ Նովա”:

Բանաստեղծին ողբն է, ըսեմք՝ թեթեւօրէն արուեստակեալ, “դիւան”ի եղանակով: Բայց նորէն իր տաղանդն է, որ արուեստականութենէն կը փրկէ, տողերը ազդու կը դարձնէ: Անտեղի պիտի ըլլար ծանրանալ – jaşum-յին փրակական անկապակցութեան վրայ, քանի որ հայցական հոլով կը կրէ, ըլլալով հանդերձ առաջին տողի qaldyի եւ երրորդ տողի süzüleirի ենթական: Երբ գիտարարը փրականութեան օրէնքներուն հակառակ կը գործէ, կը մնայ տաղաչափական պահանջներու հարկատուն: Մետասանավանկ տող մը կազմելու համար անհրաժեշտ էր յաւելեալ վանկը: Պիտի յամենամք ընդհակառակը բառային միաւորներուն վրայ, ուր քառականին իմաստը սեւեռուած է.

ա-գ տողերուն մէջ՝ jaš, “արցունք, տարի, տարիք, կեանք”,

[Տե՛ս Մօրուս Հասրաթեանի 1963ի հրատարակութեան մէջ՝ էջ 27 (հայերէն խաղեր, թիւ 15): Մէջքերուածը մուսամմազ մըն է: Ճանաչեանի թարգմանութիւնը կը համապատասխանէ Սայեաթ-Նովայի հետեւեալ տողերուն (անշուշտ՝ ուղղագրութիւնը փոխուած է).

Տեսնողն թաքըն չի գիտի՝ մէ հեստի քարկաի իմ քերի
Հեստի տիղ տուֆան բաց անիմ՝ զարըս մունաթ չը քաշէ:

...

Շատ մարդ էստունք կու իմանա, կ'ոսէ. “Հալպաթ սա զանգին ա”
Զին գիտի թէ ուշ ու միտքս հազար մէ պապաթ յանգին ա.
Մարիփաթով քաղցըր լիզուն տիրունի վրայ անգին ա...:]

բ-դ՝ su “ջուր” (mina su՝ արծնեջուր, բայց mina կը նշանակէ նաեւ ապակի, իսկ mina սոն կարելի է թարգմանել “ջուրի սրուակ” կամ “կարմիր գինիի սրուակ”, այսինքն՝ թափանցկութիւն, վնիտութիւն, արիւնափառ շփեղութիւն, յատուկ՝ վշտի արցունքներուն):

Առաւել՝ ա) äI, “ձեռք”, բ) kövül, “սիրտ”, գ) göz, “աչք”, դ) dian, “որ կ'ըսէ” (°) կամ աւելի հաւանօրէն՝ “բերան”:

Մարդկային մարմնին չորս գործարաններն ունինք հոս, իրերակից, իրենց “ընդունարան”ի երեւոյթով եւ պաշտօնով: Ափը արցունքը կը հաւաքէ: Սիրտը, կեանքի արկղիկ, վիշտէն ջախջախուած, նաթած ապակիի նման, կը թախանձէ որ նորոգուի իր թափանցկութիւնը, կը հայցէ կարմիր, կիտուածի, սրուակի հեղուկութիւն: Աչքերը այն ակունքն են, ուրկէ արտասուքը կը քիփ: Բերանը խոնաւ եւ կարմիր խորշն է:

Արցունքները կը հաւաքուին, գոգաւոր փերուն մէջ կը մնան (qal-, “մնալ”), կարծէք՝ կարասներ ըլլային, ու գոյգ՝ ինչպէս աչքերը: Սիրտ մը՝ կեանքի “ապարանք”, ցաւէն ճնշուած (qätm, qäxär), կարմիր, երաբորբոք, ծխալից աւերակներու կոյտի մը վերածուած, նորոգող արծնեջուի ցրտութեան կը տենչայ, որպէսզի իր հին եւ կայտառ շփեղութիւնը վերստանայ, կրկին կաղապարուի, թարմանայ, վերակազմուի: Երկու աչքերէն՝ արտասուքի ջուրին պահապաններէն, դառն ինչպէս վիշտը, արցունքները կը կաթկթին, կը քամուին (süzül-) – պատնառելով երկու աղբիւրներու ցամփիլը, ինչպէս սիրտը կը ցամփի երբ կը գրկուի կենսական գուարթութիւններէն – ու կ'երթան լեցնել գոգացած փերը, կամ սրտի ձեւ ստացած միակ գոգը երբ երկու ձեռքերը կը միանան իրարու: Նշմարել պէտք է հակադրութիւնը. մէկ կողմէ՝ գոգաւորը (ձեռքեր, բերան), միւս կողմէ՝ կորնթարդը, բոլորակաւորը (աչքեր, սիրտ): Մէկը չկայ որ միփթարէ վիշտէն այրող բանաստեղծը, որ օգնէ իրեն կենդանացնող ջուրով, խօսքով (dian):

Այս բոլորը անկասկած՝ յանախուած տեղիքներ են, վերը նշմարուած արուեստականութեան համապատասխան, թեւեւ վարպետօրէն գործադրուած: Արցունքները կրակին եւ վշտի տապին կը հակադրուին եւ ասոնց տեսանելի արդիւնքն են: Աչքերը կ'արտասուեն, մինչ սիրտէն արիւն կը վազէ...:

Այս դասական, նորութենէ գուրկ յարակցութիւնները կենդանի դարձնող, զանոնք յուզական պատկերներու վերածող տարրը անգամ մը եւս՝ բանաստեղծին տաղանդն է, այն բնածին եւ թանկագին ձիրքը՝

լեզուի մը արտայայտչական գորութեանականութիւնը օգտագործել գիտցող, երբ այդ լեզուն իր մայրենին իսկ չէ:

Հետեւաբար իմաստը նոյնքան վնաս է որքան այս տողերը ոտոգող ջուրը, նոյնքան պայծառ՝ որքան զանոնք կիզող ջերմը: Տամկութիւն եւ հրկիզում հակադրուած եւ շփոթուած, ինչպէս մումը եւ վառող պատրոյգը: Երբ շիթերը կը փամուխն հրաբորբոք վշտին պատճառաւ, սիրտը, գոյութիւնը կը ցամփին (նշմարելի է, որ jaS, “արտասուք”, “ծորում”, կը շողայ, առնուազն՝ բանաստեղծականօրէն, jaS-a-ի, “ապրիլ”, եւ jaS-y-ի, “կանաչ” խոր արմատին մէջ), եւ ջուրի պէտքը կենսական կը դառնայ. սոչորիլ, ծարաւ յագեցնել: Եւ բանաստեղծը իր ցաւը կ’աղաղակէ. արցունք եւ ջուր որոշակի կերպով իւրաքանչիւր տողի մէջ վերակոչուած են: Լսենք իր հեծեծամբը:

Վերակոչումը եւ ցանկութիւնը աւելի կսկծալի կ’ըլլան երբ Վարպետը նորոգութիւն կը հայցէ առանց զայն արտայայտելու շարահիւսական ձեւով, առանց զայն արտաբերելու գիրերով, այլ՝ ապաւինելով ձայններու արձագանգին, ցոլացումներուն, կոչական ուժին. ա’յն ձայններուն, որոնք ֆերականութեան սահմաններէն դուրս յորդելով՝ կը տարածուին դէպի այլ ձայնաւորումներ, ասոնք ալ իրենց կարգին՝ ծորող կաթիլներ, միասնաբար հունաւորուելու եւ ուրիշ իմաստներ, ուրիշ խօսքեր ստեղծելու համար: Kövül istär mina su Sajat Nova կը նշանակէ՝ “Սիրտը ջուր կ’ուզէ, Սայեաթ Նովա”: Բայց նոյն տողէն ուրիշ պատգամ մըն ալ կ’արտածորէ, բանաձեւուած՝ սովորական շարադասութեան չհպատակող միջոցներով, որոնք սակայն խորք չեն բնաւ լեզուի ընձեռած կարողութիւններուն: Քննել պէտք է, թէ ինչպէ՛ս բանաստեղծին դիտաւորութեանց մէջ կարգ մը տրամաբանական հանգոյցներ կը փակուին եւ ուրիշներ՝ կ’ամրապնդուին.

Kövül istär mina SU SAjat Nova

ուր SU+SA=SUSA- կու տայ ցամքած աղբիւրը ուրկէ կը ծնի susamaq, “ծարաւ ըլլալ”, “տոչորիլ”: Այսպէս կը յօրինէ, կը բաժնէ եւ երգելով կը վերստեղծէ Սայեաթ Նովան:

“...Կը խօսիմք լսուելու համար. աւելցնենք, որ կ’ուզենք լսուիլ հասկըցուելու համար: Այս է ընթացքը որ կը դիմէ հնչիւնային արարքէն դէպի իսկական ձայնը եւ ձայնէն դէպի իմաստը”¹:

¹ R. Jakobson, *La linguistica et le scienze d'ell uomo. Sei lezioni sul suono et sul senso*. Milano, 1978, p. 39.

Խօսքը շիթերու դանդաղ խտացումի եւ հունաւորումի մը մասին է, դէպի երգային ալլադիւրներ, ուր մեր զգայարանները ուժ կը հաւաքեն եւ կը վերանորոգուին:

Ծանօթ մըն է, որ շրթունքները կը փայփայէ: Ծագումը պարսկական է եւ “կեանք”, “հոգի” կը նշանակէ: Կարելի է թարգմանել նաեւ “սիրելի”, որովհետեւ այս արժէքը կը ստանայ երբ խօսքը հարազատներու ուղղուած է: Ան մեղմացուցիչ, պաշտպանողական, քաղցր, փաղափշական, սիրական նրբերանգներ ունի, նաեւ՝ գորովալի պատկառանք կ'արտայայտէ: Երբեմն ալ անհամբերութեան բող մը ունի՝ “Սիրեւիս...”: Բանաստեղծութեան մէջ յանափ կը հանդիպինք:

1) [...] bārü gälgil aġ südin ämdügüm xatun anam / aġ bürcäklü 'izzätli ġanum anam [...]¹. “Եկո՛ւր, մայր որու կուրծքէն սպիտակ կաթը ծծեցի / Սիրելի մայր իմ սպիտակահեր, պատկառելի...” (Dede Qorqut, ինչպէս յաջորդ օրինակը):

2) [...] ne söylersin, ne aydursın canum baba? / Bu kadar işden korxan yigitmi olur? [...]². “Ի՞նչ կ'ըսես, սիրելի հայրիկ, արդեօք արժանաւոր է այսպիսի չնչին փաշագործութենէ վախճողը”:

3) [...] Män sänä gan dedim, sän dä mänä ġan...³ “Ես սիրեկան ըսի քեզի, դուն ալ սիրեկան գոչեցիր զիս” (Abbas Tufarqanlı, ԺԶ. դարու վերջ, Ժէ.ի սկիզբ):

4) [...] ġan dejänä ġan deginän märdana [...]⁴, “Անոր որ սիրելի կ'ըսէ, դուն ալ որպէս մարդ՝ սիրելի պատասխանէ” (Aşyq Älägär, ծնած 1820ին Ադկիլսէ գիւղին մէջ, Բասարգեչարի շրջան, այժմ՝ Հայաստան):

5) Եւ վերջապէս Հիւսէյն Ճաւան աշուղի արդէն իսկ մէջբերուած տողերը. [...] , Aj ana ġan, jaralandym / Aj baġy ġan, jaralandym!, “Ա՛հ, մայրիկ ջան, վիրաւորուեցայ, Ա՛հ, հոյրիկ ջան, վիրաւորուեցայ”:

Յայտնի է, որ առաջին օրինակին մէջ ջանը գաւկի մը գորովալի նուիրումը կ'արտայայտէ: Երկրորդին մէջ, չի ծածկեր հօր ծայրայեղ խո-

¹ Rossi, Il "Kitâb-î Dede Qorqut"... նշ. հատոր, էջ 65, տող 12-13:

² Gökyay, նշ. հատոր, էջ 66 [Թուրքիոյ ուղղագրութիւն]:

³ Äfändijev, նշ. հատոր, էջ 188:

⁴ Անդ, էջ 181:

հեմութիւնը դժուար հանդուրժող երիտասարդի մը կոռազանութեան հանդէպ: Երրորդին մէջ, հաղորդակից սիրոյ նշան է: Զորրորդին մէջ, կը հաստատէ փոխադարձ սակայն պայմանաւոր յարգանքի օրէնքը. “առնաբար (mârdana) յարգէ՛ միայն այդ անձը, որ քեզ կը յարգէ”, ուր ծածուկ կը մնայ միւս երեսը, թէեւ ո՛չ անծանօթ: Վերջին տողերուն մէջ, մօր եւ քրոջ ուղղուած օգնութեան եւ պաշտպանութեան աղերսանք կը լսենք:

Այժմ՝ կրկին ունկնդրենք Սայեաթ Նովայի տողերը.

Kövül härkim sänün jamanun desun
Qajyd ona söläginän «ġan adam»,
Täk sän aru olsan, jamanun desun,
Sän özüñ, jaxşylyg qazan «ġan adam»

ġan adam (սիրելի մարդ) rädifը յաղթական կերպով հակադրուած jamanun desunին (բու մասիդ գէշ կը խօսի), գեղագիտական եւ բարոյագիտական պայմանադրութեան փոխակերպութիւնը կը հրամցնէ, վաւերական եւ լուսաւոր:

Ընտանեկան սիրոյ – մայր, հայր, քոյր, սիրական –սեղմ՝ շրջանակին վերապահուած չի կրնար մնալ այլեւս ġan փաղափշանքը, ո՛չ ալ փոխադարձ յարգանք արտայայտութեան, առանց նկատի առնելու անոր հակադարձ տրամադրութիւնը: Երբ այդ պայմանները կը պակսին, տօնական զգեստին կարծր ներքնամասը կ'երեւի: Այնպէս է պարագան օրինակ՝ աշուղ Ջիւան Աղային մօտ (Տիարպեֆիր, 1747-1815), նոյնպէս հայ, կտաւներու զարդարիչ եւ վնդական հակառակորդ վերնագգեստի դերձակներուն.

Her kim beni kem bildirmiş o yâre,
Bugün yarın al kanlara boyansın...

... Vaz geçemem canım tende olunca
Canım yakmak ister rakıyb o yansın.¹

“Ո՛վ որ սիրականիս իմ մասիս չարախօսէ
Այսօր կամ վաղը արեան մէջ պիտի մղկտի:

... Այնքան ատեն որ հոգիս մարմնիս մէջ է, չեմ կրնար հրաժարիլ
Մրցակիցը կ'ուզէ հոգիս այրել, ինքը պիտի այրի”:

¹ M.F. Köprülü, *Türk şazsailerı*. III. XVIII asır şazsailerı. Անգարա, 1962, էջ 451:

Անշուշտ մեր աշուղն ալ նման արտայայտութիւններ ունի եւ իր տողերուն մէջ այս պայմանականութիւններն ալ չեն պակսիր.

Sajad-Novam dejār-jar, gäl mäninän
Köpürsün raqiblär, jaşy şamy-ruz (30, 79)

“Հետս եկո՛ւր, կ’ըսէ Սայեաթ Նովային եարր
Նախանձորդներ գիշեր-ցերեկ արտասուելով թո՛ղ լորձունքոտին”:

Կամ նման վնիռ մը, բայց մեղամաղձոտութեամբ մեղմացած, սպառնական կամ մարտաշունչ շեշտերէ հեռու.

Här kim jaxşylyga jaman qejtara,
Düşär qapy qapy neğä bir s(än)äk. (29, 77)

“Ո՛վ որ բարիքին չարութեամբ պատասխանէ
Դունէ դուռ կը փակուտի լքուած շան նման”:

Բաւական ընդհանրացած ձեւեր են ասոնք: Պէտք է նկատել բառային տուեալներու համագորութիւնը, եթէ ոչ հաւասար չափերով կրկնութիւնը. raqub, “մրցակից” կամ “նախանձորդ”, -jaman, kem, “գէշ, յոռի”, jaxşylyg, “բարութիւն”, jaş, “արցունք”, qan, “արիւն”: Նաեւ՝ անորոշ յորջորջումի. här kim, “որեւէ մէկը”: Բայական եղանակներու. ըղձականներ, հրամայականներ, ստորադասականներ, որոնք յառաջադրութեան կու տան առակի արժէք. desun, “ըսէք”, yansın, “թող այրի”, köpürsün, “թող փրփրի”, “բարկութենէն թող հեւայ”, de, söläginän, “ըսէ”, qejtara, “պատասխանէ”: Կայ նաեւ ժամանակի մակրայներու եւ մակրայական արժէք ունեցող կրկնութիւններու մերձաւորութիւնը, որուն միջոցաւ պահանջուած պատիժին խառնութիւնն ու յարատեւութիւնը կ’արտայայտուի. bəgün yarın, “այսօր վաղը”, şam-ruz, “գիշեր-ցերեկ”, qapy-qapy, “դուռէ դուռ”:

Աշուղներու դպրոցին յարելով հանդերձ, եւ միշտ յարգելով բառամթերքի աղփատութիւնը եւ ժառանգուած ձեւերու սովորականութիւնը, վարպետը կ’ալլափոխէ օրէնքները, ոճական եւ գաղափարաբանական արարով մը, որ նոյնիսկ զարտուղի է որքան՝ բնական: Կը միացնէ ցան եւ adam բառերը, լրացուցիչ, մէկը միւսէն կախեալ, անբաժանելի յղացքներ, նոյնիսկ եթէ զատորոշուած են առօրեայ ինչպէս բանաստեղծական իրենց գործածութեան մէջ: Ընթացքով կ’ազատագրէ իր օգտագործումի անձուկ՝ յուզական շրջանակէն, գայն կը վերադարձնէ adamին, ամբողջ աշխարհին, ներառելով չարը: Ծանրակշիռ ընտրութիւնը, կատարուած ամենայն գիտակցութեամբ.

Här insan kövlündä aslan jatejir
Dikansyz gül olmaz, dăriği olma... (30, 79)

“Ամէն մարդու սրտին մէջ առիծ մը կը նիւթէ
Առանց փուշի վարդ չկայ, դուն մի՛ հաւաքեր”:

Üz il bäslijäsän jetim qadany
Axyr bir is düsär salur qan sizä (32, 83)

“Թշուառ որբի մը հարիւր տարի սնունդ տուէ՛ք,
Օր մը կը հասնի որ ձեզ արեամբ կը ծածկէ ան”:

Այսօր Եռանդ հիանալի է, եթէ խորհիմք այն բազմաթիւ խոչընդոտ-
մերուն մասին, որոնք կը յայտնուին լեզուական եւ բարոյական նոր
հիմքերու վրայ կառուցուելիք Նոր Քաղաքի մը հիմնադրութեան հրա-
ւերի ճամբուն ամբողջ երկայնքին: Այսպէս, մօտենալով մարդուն
վերստին, ցածը – յղացք մը, որ տարագնեւում մասնական կերպարանա-
փոխութեան մէջ երեւութապէս անփոփոփ մնալով հանդերձ, իրական-
ութեան մէջ անոնց հետեւանքը կը կրէ. “հոգի”ի իր հնադարեան
իմաստը կը վերստանայ. վերակազմութիւն, թափանցում, էութեան
հետ մտերմութիւն, աշուղի գեղարուեստական կամեցողութեամբ:

Սայեաթ Նովա ուժի բանեցումով՝ ցածը կը ձերբազատէ ընտանի ու
ընտանեկան (բայց նաեւ տոհմական, ցեղային, դաւանական) համաձի-
րէն ու համագիրէն: Այդ ընելով, կը յիշէ ու կը վերահաստատէ հա-
մագորութիւնը, կ'արձակէ տիեզերական պատգամ մը, որ հնչիւններու
յարատեւութեամբ կը դառնայ ա՛լ աւելի ազդու եւ տպաւորիչ, ցԱճ
AdAm: Եւ ինչպէս գիտենք՝ րէտիֆէն առաջ կու գայ յանգը. qAz-An,
“Յաղթէ”:

(Թարգմ.՝ Մինաս Լուրեան եւ Մ.Ն.)